

Андрій Пучков

**ВІЗАНТІЙСЬКІ СКЛЕПІННЯ
ЮЛІАНА КУЛАКОВСЬКОГО
КИЇВСЬКІ КОНТЕКСТИ**

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2020

УДК 929:[94+378.4](477-25)»19»
П909

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Редколегія серії:

Леонід Фінберг (керівник проекту),

Андрій Пучков, Костянтин Сігов, Катерина Сінченко,

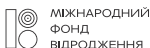
Олексій Сінченко (головний редактор), *Елеонора Соловей*

п909 Пучков Андрій.

Візантійські склепіння Юліана Кулаковського: Київські контексти. Пер. з російської Катерини Станіславської. — Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. — 336 с. — (Серія «Постаті культури»).

ISBN 978-966-378-748-0

Присвячена малознаній в Україні постаті Юліана Кулаковського (1855–1919), професора римської словесності Імператорського університету св. Володимира, автора першої на наших теренах історико-аналітичної праці «Історія Візантії» (1910–1915), книжка розповідає про його київське життя і наукову творчість переважно другого десятиліття ХХ століття. Побудована за біографічним принципом, документоподібна хроніка Кулаковського покликана в мозаїчному мерехтінні «фон / персонаж» закріпити гуманістичний контур творчої особистості в каузально-хаотичних, переважно київських рисах політично мерехтливої доби кінця 1900-х — 1910-х.

МІЖНАРОДНИЙ
ФОНД
ВІДРОДЖЕННЯ

**Видання книги стало можливим за підтримки
Міжнародного фонду «Відродження»
Платформи «Велика Ідея»
Родини Ольги та Андрія Анісімових**

Видавці: *Леонід Фінберг, Костянтин Сігов*

Редагування, коректура: *Катерина Станіславська*

Комп'ютерна верстка й дизайн обкладинки: *Світлана Невдащенко*

Дизайн серії: *Іван Григор'єв*

*Публікація відображає позицію автора і не обов'язково збігається
з позицією Міжнародного фонду «Відродження»*

На обкладинці використано роботу Романа Петрука
«Плавання у Візантію», 2019 р.

ISBN 978-966-378-748-0

© А. О. Пучков, 2020

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2020

*Світлій пам'яті
Елли Григорівни Циганкової
(1934–2016)*

ЗМІСТ

I. ДІМ НА ПУШКІНСЬКІЙ, 40. Виправдання замість вступу.....	9
II. ЗАЧИН, ЗАДІЛ, ЗАВ'ЯЗКА.	
Біографічний трамплін (1850-і — перша половина 1890-х).....	17
Еківок	31
III. ВІД РИМЛЯН ДО РОМЕЇВ: АММІАН МАРЦЕЛЛІН, «СТРАТЕГИКА» ЦІСАРЯ НИКИФОРА І УНІВЕРСИТЕТСКА МЕТУШНЯ (Друга половина 1890-х — 1900-і)	33
Природа підкрадання	34
У Константинополі, у Святій Софії.....	38
Академік Никодим Павлович Кондаков	41
Російський археологічний інститут у Константинополі та Микола II	46
Трохи більше вільного часу.....	47
Ялтинський курйоз 1901 року.....	54
Кулаковський vs Федір Успенський.....	60
Літо 1902 року і нові плітки.....	64
Міжнародний конгрес істориків і забарвлені кістяки	69
Амміан Марцеллін і переклад його «Історії»	74
«Стратегика» цісаря Никифора II Фоки та академік Петро Нікітін.....	83
Холера в Києві 1907–1909 років	89
Заслужений ординарний професор.....	92

IV. ТРИ ТОМИ «ІСТОРІЇ ВІЗАНТІЇ» І НАВКОЛО (1910–1914 роки) 95

Про корисні форми споглядання	95
Тритомник	97
Конструкція і композиція	99
Дві рецензії Луї Брейє	103
Важкий негатив Олександра Васильєва	106
Павло Безобразов: бешкетник бешкетує	114
І знову Брейє	123
Мовчання академіка Успенського	125
Хвилі	129
Професор Кулаковський та цар Фока vs академік Успенський	133
І мій камінець у город	141
Риси історичної ретуші	143
У полоні побутових плеоназмів	155
Смерть Толстого і писемно-кризові 1910-і	157
Університет як соціальне бомбосховище, і царський візит	163
Загибель Петра Аркадійовича	165
«Serta Borysthenica»	169
З'їзд викладачів стародавніх мов	171
Класична філологія та її мешканці в 1912-му	176
Трьохсотріччя	178
Друге «Минуле Тавриди»	180
Погляди-світогляди	182
П'ять років у Красній Полянці	188

V. ВЕЛИКА ВІЙНА, ДВІ РЕВОЛЮЦІЇ, НЕЧИСЛЕННІ БАЖАННЯ Й ЧИСЛЕННІ ЖАЛІ (1914-й — початок 1920-х) 197

Останнє мирне літо	197
Київ воєнний	202
Гімназист Голубєв — критик професора Кулаковського	204

Смерть дружини.	208
Мілітарне	210
Саратовська евакуація	214
Полеміка Кулаковського із Грушевським восени 1915-го ...	222
Між зреченням і більшовизмом.	237
Літні листи до Володимира Іконнікова	245
В'ячеслав Іванов, Володимир Ерн, Павло Флоренський і Красна Поляна	248
Кaufіанське	253
Друга загибель Столипіна навесні 1917-го	257
Відчай смеркових років	259
Лист Бориса Варнеке, що лишився без відповіді	272
Смерть.	278
Могила	283
«І дзвін дзвонив суворо-принагідний»	284
«Хоч не зважав, та все одно відзначив неспокій поховального кортежу»	290
Чекісти	295
Більшовики в Університеті	297
Домашня бібліотека й архів.	299
Київське візантинознавство на початку 1920-х	303
Колеги і студенти про Кулаковського	304
Київ Кулаковського і Київ Михайла Булгакова	314

VI. ПІД СКЛЕПІННЯМ, МІЖ ПІЛОНАМИ, СЕРЕД ТРАВ І КАМЕНІВ

Після Кулаковського.	323
----------------------------------	------------

VII. ПОДЯКИ .....

334

ДІМ НА ПУШКІНСЬКІЙ, 40

Виправдання замість вступу

Якщо вже ти пишеш — мусиш написати чужу біографію. Колеги, ворога, філософа. Рано чи пізно, кострубато чи квітчасто.

Це форма виправдання.

Зазвичай пишуть про того, хто подобається. А надто, якщо той, хто подобається, уже помер: не заперечить, не виправить, прийме на небесах із вдячністю. Байдужість, а не потворність протистоїть естетичному, і через те будь-яка біографія — прояв *небайдужості* — естетизація минулого.

Історія стоїть біля дороги
та й дивиться, хто їде по соші.

Ліна Костенко

Будинок, де майже тридцять років прожив Кулаковський, стаючи киянином, кволиться під каштанами непомітно. І фасадом особливо не вдався, і вуличною тишею (зневаженою візниками, ще більше кіньми) не міг похвалитися, та й інших славетних мешканців удень із каганцем не відшукаєш.

Сусіди в Кулаковського були звичайнісінькі. Утім, рукою сягнути — книжкові полиці, доверху забиті, відцвітали телячими корінцями; ногою сягнути — Імператорський університет, крізь сквер із зеленим пам'ятником Миколі Павловичу, царський вихід професора класичної філології. Ось його сусіди. А сусіди що родичі: часом нестерпні, докучливі, але зрештою іноді прощають. І коли усвідомлюєш, що гір-

ше за них лише ти сам, починаєш потихеньку змінюватися. Якщо пощастить — встигнеш.

Євгенія Андріївна Кулаковська, молодша сестра, педагогиня, дорікала брату на вильоті життя його, перед більшовицьким переворотом: «Тобі завжди у своїх усе не подобається. Це така твоя нещасна особливість, і ти робиш зі свого дому могилу»¹. Його пересмикувало, коли старший син починав голосно розмовляти або жартувати.

Кулаковському вже не було коли змінюватися: 1917-го Сергію — 25, Арсенію — 24, дружина Любов Миколаївна, уроджена Рубцова, — три роки як на Віленському кладовищі в сімейному склепі.

За плечима (буквально за спиною — у книжковій шафі) три томи «Історії Візантії» і оберемок інших книжок. Звичайно, за плечима їх не носити — нехай, але на письмовому столі з потертим сукном рукопис четвертого тому — щирий у своїй відвертій безпорадності в нетопленій квартирі — і терзався, і терзав, і тримав на землі значно настирливіше, ніж турботи про синів: щасливчика і невдачу.

«Розум — суворе сонце; він і освітлює, він і засліплює. У цьому різкому світлі, без хмар і тіней, душі ростуть знебарвленими, — кров їхнього серця висмоктана», — по-романтичному точно писав Ромен Роллан у дев'ятій книзі «Жан-Христофа»². Ну, звісно, не так щоб кров була висмоктана до кінця: залишки так-сяк живлять мозок, а іншому організму (організму Кулаковського, наприклад) часом того досить.

¹ Листи й особисті документи цитуються в українському перекладі за матеріалами різних фондів, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та Центральному історичному архіву України в Києві без точних указівок на джерело: фахівці і так знають, для нефахівців неважливо. Останнє стосується і прискіпливості застосування бібліографічних посилань на цитовані джерела. Даруйте, читачу, як казав Гегель у передмові до «Філософії історії», історія — не те місце, де індивід може здобути щастя, а через те із псевдонауковим перфекціонізмом слід вести боротьбу хоча б у такий латентний спосіб. Ми ж пам'ятаємо, що уявлення історика про історичну дійсність є лише літературною фікцією (Г. Вайт), а відтак ця фікція має бути випестувана якомога переконливіше.

² *Ромен Роллан. Собрание сочинений: В 14 т. Москва: ГИХЛ, 1956. Т. 6. С. 112.*

З іншого боку, як сказав Роллан у тому самому епосі: «Убозтво людських почуттів невимовне. Поза родовим інстинктом, цією космічною силою, що є важелем світу, не існує нічого, крім легкого пороху хвилювань». А якщо і родовий інстинкт розвинений так-сяк? Залишаються розум і воля. І владна вимога «спокою і свободи». І, можливо, — боязка, невислужена цвєтаєвська «просьба о любви».

Хіба можна творчій людині перед смертю все закінчити? Кожен раз, замітаючи після вінків, наштрикуєшся на недокінчене. Тоді виникають книжки з дивними назвами «Неопубліковане». Чому ж неопубліковане, коли ось, щойно — опубліковане. Природа, як і завше, не терпить порожнечі.

Із сусідами за буттям — книгами й університетом — інша річ: тут вимагалися витримка, увага й значна делікатність. Зважаючи на його мізантропію і тяжіння до відокремленості, від людей — до письмового столу, ці громадські необхідності вимотували, що ті тортури.

Це тому, що великий художник, як і великий учений (а Кулаковський був ним), ніби Самсон (не Христофор), тягне на плечах грати (їх достеменно — носити), за якими його хочуть замкнути або він сам себе замикає, навіть якщо ключ відтягує кишеню сюртучних брюк. Доводиться робити вигляд, що ноша легка.

Це справжнє мистецтво — радіти життю, навіть якщо воно радісне не кожного дня.

Серед характерів Теофраста є будь-які, крім щасливих. Тому що немає щасливих характерів.

Як писав Пауль Тіллїх, людина за своєю сутністю є *кінцевою свободою*, тобто свободою не в сенсі недетермінованості, а в сенсі здатності визначити себе шляхом рішень, що прийняті з «центру свого буття». Людина як кінцева свобода вільна в межах випадкових обставин своєї кінцевості. Але в цих межах їй пропонується зробити себе тим, ким вона задумана, тобто виконати своє призначення. Як же вгадати, що про тебе задумано? Філософ продовжує пояснювати: кожним актом морального самоствердження людина сприяє здійсненню свого призначення, реалізації того, чим вона по-

тенційно є, хоча може про це і не здогадуватися³. Утім, якщо здогадався, якщо життя несе тебе річищем, у якому вдається лишатися собою, без марнотратства енергії духу на щоденне вирішення зайвих питань щодо власного існування, його сенсу й інших подібних екзистенційних дурниць, можна вважати, що ти правильно *втрапив* у своє буття. «Людина як повністю центроване буття, тобто як особистість, може брати участь у чому завгодно, але її участь здійснюється через той сегмент світу, що робить її особистістю»⁴. Персонажі, про долі й здобутки яких ідеться в серії «Постаті культури», чітко усвідомлювали власне місце в бутті. Це таке місце, що без появи й активності конкретного персонажа могло би бути порожнім, персонаж *створив* його в історії шляхом ствердження себе як особистості. І скільки ще порожніх місць, про які ми не знаємо, приготував нам рух історії у витівках різних культур, скільки незнаних конфігурацій маємо ми як потенцію ліплення людини — попри все — іноді розумної істоти? Чому? Тілліх уважає, тому що «світ як ціле є потенційним, а не актуальним», і ми не знаємо, на появу яких персонажів очікувати. Нам би впоратися з розумінням учинків тих, хто вже мав вимушену долю *існувати*.

Чомусь біографам подобається починати розповіді про цих осіб із їхніх будинків. Або з опису місця, де ті народилися.

Віктор Шкловський почав біографію Толстого словами про зелений диван, що потім був оббитий чорною клеїонкою: на ньому з'явилися на світ Толстой і його брати. Шкловський додав, що яснополянський будинок стоїть якось кривувато⁵. Булгаков, пишучи про Мольєра, і взагалі почав з акушерки й патріотизму — найкращий із відомих мені зачинів чужих біографій. Пам'ятаєте? — «Обережніше перевертайте немовля, не забувайте, що воно народжене раніше строку. Смерть цього немовляти означала б важку втрату для вашої країни»⁶.

³ Пауль Тилліх. Мужество быть / Пер. с англ. О. Седаковой. Киев: Дух і Літера, 2013. С. 50.

⁴ Там само. С. 85.

⁵ Виктор Шкловский. Лев Толстой // Виктор Шкловский. Собрание сочинений: В 3 т. Москва: Худож. л-ра, 1974. Т. 2. С. 11.

⁶ М. Булгаков. Жизнь господина де Мольера. Москва: Молодая гвардия, 1980. С. 5.

Оскільки доводиться з чогось починати, якщо вже взявся, починають навмання. Можуть із смерті й похорону, можуть з одруження або будь-якого високого призначення (як Саймонс — про Карлейля, що їде отримувати шапку ректора Единбурзького університету), можуть починати із сумного, можуть із смішного. Хай там як, потрібно з чогось починати, і якщо на момент народження не знали, хто з персонажа випростається — ієрей або банщик, — на місце фізичної безпередумовності зазіхає будь-яка передумова, зручна автору: країна, місто, вулиця, будинок, диван, стільчак. Про батьків пізніше: модель є модель. Якщо батьки «в темі», то здебільшого лише фізіологічно, на них природа вже відпочила; якщо потім виявилися ще й людьми, — детальніше; якщо великими людьми — в окремий розділ. В остаточному підсумку, як уважав сер Вінстон Черчилль, діти приходять у цей світ у дуже незвичний спосіб («як тільки Господь до цього додумався?»), і батьки в змозі контролювати їх лише до народження.

Осмилення минулого неминуче веде до його актуалізації, до усправжнювання (*Vergegenwärtigung*), і досліджуванний персонаж стає нашим сучасником, як і описувані щодо нього обставини. Ми стаємо співучасниками, спостерігачами на безпечній відстані, але кожного разу ризикуємо отримати у вухо докір, що для нас немає історії і всі кішки сірі, хоча пухнасті та ласкаві.

Око бачить колір, вухо чує тон, мозок обмізковує ідею. Минуле, прокип'ячене в суб'єкт-об'єктних казусах каузальних парадоксів, це чисте гравітаційне поле смислів, що притягують мої переживання, і в цьому разі вони обирають мене так само, як я обираю їх.

Лише здається, що свідомість історика творить предмет вивчення не із себе, а з імплікацій самої предметності. Вторгаючись (якщо не вламуючись) у біографію іншої людини, формуючи уявлення про неї, історик виходить із наявних способів його явності у своїй свідомості й продукує — волювим зусиллям осмишеного письма — його характеристику, спираючись не на порожнечі вимислу, а на самий феномен, передуючий йому як поняття, стиснуте правилами епістемологічного породження. Карен Свасьян пише:

«Конституювання в цьому сенсі можна було б визначити як самовиявлення предметності у свідомості, розуміючи під предметністю не емпірично-індуктивну даність, а ейдетично-смыслову самоданність»⁷. Дяка йому за це — і Канту: ці красені з двох боків доказово розворушили трансцендентальну єдність історичної апперцепції.

Творчий імпульс історика починається з прагнення відтворити «правду життя», але в підсумку вмістом мистецтва історіографічного письма стає катастрофа описуваного життя, її розкиданий, розколупаний пером конфлікт із собою і середовищем. В іншому разі писати не мало сенсу.

Загалом, жанр є жанр, і нема чого хизуватися, міркуючи, що твоя оповідь про Кулаковського в чомусь краще, ніж оповіді інших про інших. Уважай, що він просто твій сусід, щоправда, не зовсім звичайний. І пам'ятай, як наставляв Шкловський: ми не знаємо долю слів, серед яких живемо.

* * *

Постаттю Кулаковського я займався понад два десятиліття. Написав про нього — у міру накопичення матеріалів — три російськомовні книжки, що побачили світ у Києві, Санкт-Петербурзі та Нью-Йорку⁸, з яких перша перетворилася на другу, друга розчинилася і зникла в третій; брав участь у виданні й перевиданні кількох його наукових трактатів⁹.

⁷ Карен Свасьян. Феноменологическое познание: пропедевтика и критика. Москва: Акад. проект; Альма Матер, 2010. С. 77.

⁸ Див.: А. А. Пучков. Юлиан Кулаковский и его время: Из истории антиковедения и византистики в России. Киев: Изд. дом А.С.С., 2000. 352, XXXII с. ил.; А. А. Пучков. Юлиан Кулаковский и его время: Из истории антиковедения и византистики в России. 2-е изд., перераб. и доп. С.-Петербург: Алетейя, 2004. 478 с.; Андрей Пучков. Kulakovius: Киевский профессор римской словесности в стружках времени (Эпопея). Нью-Йорк: Алмаз, 2019. 1136 с.: 480 ил.

⁹ Див.: Ю. А. Кулаковский. Эсхатология и эпикуреизм в античном мире: Избранные работы / Изд. подгот. А. А. Пучков. С.-Петербург: Алетейя, 2002. 256 с.; Ю. А. Кулаковский. История Византии: В 3 т. Изд. 4-е., исправ. и доп. [/ Науч. ред. А. А. Пучков.] С.-Петербург: Алетейя, 2003. Т. 1: 395–518 годы. 492 с.; Т. 2: 518–602 годы. 400 с.; 2004. Т. 3: 602–717 годы. 352 с.; Ю. А. Кулаковский. История римской литературы от начала Республики до начала Империи в конспективном изложении / Изд. подгот. А. А. Пучков. Киев: Изд. дом А+С, 2005. LXVI, 260 с.

Ідея видати нарешті біографію науковця в поважній серії «Постаті культури» була подана засновником серії та головним редактором видавництва «Дух і Літера» *Леонідом Фінбергом*, підтримана головним редактором «Постатей...» *Олексієм Сінченком*.

Напевно, книжки так і народжуються: один провокує, інший піддається на провокацію. Як після цього не погодитися з Черчиллем, що написання книги це суцільна пригода: спочатку — не більше ніж забава, потім книга стає коханкою, дружиною, господарем і, нарешті, — тираном. Від «тиранії» не лише цієї книги мене вивільнила мій щирий друг, професор *Катерина Станіславська*: їй належать чудові переклад і літературна редакція тексту, що його читач тримає в руках. Проте відповідальність за згоду на провокацію моїх друзів Л. Фінберга й О. Сінченка все одно беру на себе.

Андрій Пучков

Київ, Русанівка, лютий 2020 року